

1.1.3. A szociálpolitika és a szociális jogok fejlődése a dualizmus időszakában (Cora Zoltán)

A 21. századi európai államok egyik általános jellemzője a kiterjedt jóléti rendszerek jelenléte. Ez jórészt az 1945 után kibontakozó történeti fejlődés eredménye, ugyanakkor alapjai a jóval távolabbi múltban alakultak ki. A jóléti állam fogalma (welfare state v. Wohlfahrtsstaat) a második világháború alatt született meg, amikor Nagy-Britanniában a rekonstrukcióra kidolgozott állami terveket szembeállították a náci Németország háborús gazdálkodásával.¹⁰⁰ A brit kifejezés az 1940-es években terjedt el Európában. Országonként eltérő, ugyanakkor rugalmas fogalomként jelent meg. Németországban a Wohlfahrtsstaat és a Sozialstaat fogalmaival kapcsolódott egybe. A német jóléti állam koncepciója azonban az aufklérista abszolutizmus államjogi hagyományai és a Gustav Schmoller nevével fémjelezhető nemzetgazdasági iskola révén szélesebb jelentéstartalommal bírt.¹⁰¹ Mindenesetre az 1940-es évektől a jóléti állam fogalma – akár welfare state akár Wohlfahrtsstaat formában – többnyire egységesült, és egész Európában elfogadottá vált. A második világháború után szinte mindenhol olyan államot értettek alatta, mely egy adott ország állampolgárai számára a szociális biztonság egy meghatározott szintjét garantálja pénzbeli és természetbeni juttatások révén.

Az új jóléti politika időzítése régióként eltérő volt, s az adott gazdasági változásokhoz igazodott, valamint az eltérő társadalmi és politikai berendezkedések függvényévé vált. Habár az egyes európai országok ezekre a folyamatokra számos esetben eltérő módon reagáltak, mégis közös jellemzőjük, hogy a 20. század folyamán többségükben kiterjedt jóléti rendszerek jöttek létre. Ugyanakkor mivel az európai nemzetállamok szociálpolitikája eleve eltérő gazdasági, politikai és társadalmi adottságokra adott válaszokból állt össze, így a jóléti állam – welfare state, Wohlfahrtsstaat, vagy Sozialstaat megjelöléssel – országonként egyben eltérő felfogásokat takart.

Mindazonáltal a modern jóléti állam alapelemei, többek között a társadalombiztosítási rendszer, a 19. század utolsó évtizedeiben indultak fejlődésnek. Az 1880-as évek óta igen gyakran a társadalmi szolidaritás bismarcki elveit tekintik a modern jóléti állam kiindulópontjának. Ugyanakkor a jóléti állam e korai megnyilvánulásai az európai országok gazdasági modernizációjával egy időben játszódtak le. A 19. századi és a korábbi agrártársadalmak bizonyos értelemben rendelkeztek egyfajta „korai jóléti rendszerrel”.

---

100 William Temple canterbury-i érsek szóhasználatában a welfare state tehát így került szembe a warfare state-tel. Flora – Heidenheimer 1981. 17–18.; Gardiner – Wenborn 1995. 798–799.

101 A Wohlfahrtsstaat kifejezés Adolph Wagner katedraszocialistától származik 1879-ből, míg a Sozialstaat „sozialen Staates” formában Lorenz von Steintől és az államjogi iskola egyes képviselőitől ered az 1870-es évekből. Sozialstaat formájában a Weimari Köztársaság idején terjedt el. A Wohlfahrtsstaat kifejezést az 1920-as években jobboldali kritikusok is használták a weimari szociáldemokrácia negatív leírására. Glennerster 2007. 1–2.; Ritter 1991. 7–8, 11–13.

Utóbbi azonban nem annyira az állami beavatkozáson, hanem a családon és a közösségen alapult. A modernizációs paradigma lényege, hogy a 19–20. századi modernizáció és iparosodás új társadalmi és gazdasági viszonyokat hozott létre. A 19. századi iparosodás előrehaladtával a mezőgazdasági termelés és foglalkoztatás fokozatosan háttérbe szorult, a gazdasági struktúrában bekövetkezett változások pedig a társadalom szervezetének átalakulását is maguk után vonták. A századforduló Európájában általánosan kiterjedő iparosodás és urbanizáció tehát mélyreható változásokat idézett elő a társadalom életében. A „régijóléti rendszer” már elégtelennek bizonyult. A demográfiai változások, a társadalmi rétegződés és a gazdasági növekedés következtében ez a fejlődés egyben kihívások elé állította ezeket az államokat. Ennek megfelelően az új és komplex gazdasági és társadalmi folyamatok az állam funkciójának átalakulását tették szükségessé a munkaerőpiac, az erőforrások kezelése és a gazdasági tervezés terén. Következésképp az állami modernizáció a szociálpolitika átalakulásához vezetett: az egyén és a család védelmét fokozatosan az állam vállalta át. Ezeknek a változásoknak a tükrében a szociálpolitika pedig bizonyos szociális szükségszerűségeket teljesített be.¹⁰²

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma pedig szintén Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon azonban a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom csupán a 20. század elején érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el. A jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek. Az ország gazdasági fejlődése és az elit legitimációs igénye a második világháborút megelőző periódusban pedig lehetővé tette a kiadások és szociális jogok kiterjesztését, ami a korszak végére az ipari munkásság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségében valósult meg.

Magyarországon az első világháborút megelőzően a gazdasági tényezők és a gazdasági fejlődés önmagukban nem adnak magyarázatot a szociális programok kialakulására és fejlődésére.¹⁰³ Bár az európai országok szocioökonómiai fejlődése együtt járt bizonyos jóléti programok megjelenésével, mégis az figyelhető meg, hogy egyes, főképp abszolutista, paternalista vagy autoriter politikai múlttal rendelkező országokban hamarabb és gyorsabban terjedtek el a modern szociálpolitikai programok. A kelet-közép-európai térségben ez azt jelentette, hogy Németország mintájára a környező országok időben viszonylag korán hasonló, kötelező társadalombiztosítási rendszereket építettek ki.¹⁰⁴ Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a magyar kormány több ízben delegációkat küldött Németországba az ottani szociálpolitika tanulmányozására.¹⁰⁵

102 Vobruba 1991. 3–4.; Tomka 2009. 232–233.; Tomka 2008. 56–57.; Esping-Andersen 2001. 144–182.; Flora – Alber 1981. 37–48.

103 Szikra 2000. 18–19.; Szikora 2004. 255–257.; Tomka 2003. 59–62.

104 A társadalombiztosítás ekkor vált a szegénygondozás mellett a szociálpolitika meghatározó formájává. Stein 1981. 125–130.; Tomka 2003. 115–116.; Ritter 1991. 80–87.

105 Tomka 2003. 116.

A diffúziós hatás mellett természetesen más okok is közrejátszottak. A növekvő számú munkásság politikai tényezőt jelentett, melyet a magyarországi elit a szociálpolitika révén akart saját legitimációs céljaira felhasználni. A paternalisztikus társadalombiztosítás kialakulását így Németországhoz hasonlóan Magyarországon is elősegítette az alkotmányos monarchia rendszere. A kelet-közép-európai alkotmányos monarchiákban ugyanis a liberalizmus elvrendszere kevésbe terjedt el, így a századforduló szociálpolitikájában a piac igényeit jobban szem előtt tartó társadalombiztosítási formák, mint például az önkéntes biztosítás, nem váltak meghatározóvá. A liberális rendszerekre jellemző rászorultsági elv helyett a munkavállalásra épülő jogosultsági elv érvényesült.

A magyar társadalombiztosítás tehát a bismarcki minta alapján épült ki, a kötelező biztosítási forma pedig szintén Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egy időben fogadták el. Mivel a magyar társadalom csak az első világháború után érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a politikai elit felfogásának megfelelően az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadták el.¹⁰⁶

Magyarországon ennek megfelelően az 1880-as évektől mind kormányzati, mind pedig szakértői szinten megkezdték a kötelező társadalombiztosítás kidolgozását.¹⁰⁷ Ugyanakkor már az 1884. évi XVII. tc., az ún. ipartörvény is kötelezte az ipartestületeket segélypénztárak létrehozására, a munkavédelemet azonban továbbra is a munkaadó és munkavállaló közötti kontraktus hatáskörébe utalta.¹⁰⁸ A kötelező társadalombiztosítás első intézményesítésére mégis az 1891. évi XIV. törvénnyel került sor – Európában harmadikként –, amely az ipartörvényben megjelölt foglalkozási osztályokra, valamint még néhány ágazat dolgozóira terjesztette ki a kötelező betegbiztosítást nemre, korra és állampolgárságra való tekintet nélkül.¹⁰⁹ A magyar társada-

106 Bódy 2004. 5–6.

107 A törvénytervezet vitájában az iparkamarák többsége támogatta a kötelező biztosítást bevezetését. A beérkezett vélemények többsége is kiállt a kötelező forma mellett. Ezt a magyar ipar relatív fejletlenségével, a német tapasztalatok figyelembevételével és a szocialista mozgalmak elleni fellépéssel indokolták. A minisztériumi szakértők ekkor már az európai országok ide kapcsolódó törvényeit és törvénytervezeteit is ismertették, így a bismarcki törvények már tervezetként is ismertek voltak Magyarországon. Bódy 2004. 14.; Bódy 2001. 73–93.

108 Az 1922-ben elfogadott II. ipartörvény nem hajtott végre lényeges változtatásokat. Átfogóan csak az 1928. évi V. törvény rendelkezett a nők és gyermekek munkaviszonyáról: a gyermekek ipari munkája tilosá vált, kivéve egyes iparágakat, ahol 12 év felett lehetett gyerekeket alkalmazni, a nőknél pedig megtiltotta az éjszakai munkát, valamint 12 hét szülési szabadságot, és egy óra munka közbeni szoptatási időt engedélyezett. Gyáni – Kövér 2006. 365–366., 368.

109 1891. évi XIV. törvény: az ipari és gyári alkalmazottak betegség esetén való segélyezéséről: minden az 1884-es törvényben említett foglalkozás, beleértve az 1884. XIV. 183. § d, és f, pontokban megnevezettek is, valamint az 1891. 2. §-ban felsorolt foglalkozások és kereseti ágak. Magyarországon elsőként a betegbiztosítást vezették be, míg Nyugat-Európában inkább a balesetbiztosítás szerepelt az első helyen. A törvényekre a Társadalombiztosítási Közlöny vagy a Magyar Törvénytár kiadványai alapján hivatkoztunk. Külön hivatkozást csak abban az esetben közlünk, ha eltérő forrást használtunk.

lombiztosítást közös fejlődési trendbe illesztette, hogy az 1880-as években a korábbi repressziós szegénységélyezés fokozatos felváltásának céljával az osztrák állam is a kötelező biztosítási rendszer kiépítésébe kezdett.¹¹⁰ Ennek megvalósítása ugyanakkor erőteljes elmozdulást jelentett a 19. századi liberális logikával szemben az etatista intervenció felé. E mögött a társadalomfelfogásban bekövetkezett változás is meghúzódott, mely már kollektívan határozta meg az egyének közösségét, ahol – a társadalom tagjai között fennálló szolidaritásból kifolyólag – a felelősségvállalás is csak kollektívan, „közjogilag” értelmezhető.¹¹¹

A magyarországi társadalombiztosítás következő jelentős kormányzati intézkedését az 1907. évi XIX. törvény jelentette, amely bővítette a biztosítottak körét, és bevezette a kötelező balesetbiztosítást. A kisipari, kiskereskedelmi és mezőgazdasági dolgozók továbbra is a kötelező biztosítás keretein kívül szorultak, számukra csak az önálló biztosítási ág állt nyitva.¹¹² Az új törvény a munkaadók és munkavállalók paritásos képviselőinek elvét érvényesítette a biztosító pénztárakban. A biztosítást kerületi, vállalati és magánegyesületi pénztárak látták el, melyeket az Országos Munkásbetegségélyező és Balesetbiztosító Pénztár fogott össze.¹¹³ Ezek az intézkedések a társadalombiztosítás központosítása felé tett lépések voltak, s hozzájárultak a rendszer kifinomultabbá válásához. Az első világháború végéig nem került sor lényeges változtatásra.

A 20. századi szociális rendszerek egyik tanulsága, hogy a társadalombiztosítás az életminőséget alapvetően befolyásoló intézménnyé és joggá fejlődött. Ezt jól tükrözik a századot meghatározó, korszakhatárnak tekinthető világháború társadalmi és gazdasági következményei, különös tekintettel a magyarországi agrár-munkavállalókra nézve. Szinte közhelyszerű megállapítás ugyanis, hogy a társadalombiztosítás már ebben a korszakban is alapvetően meghatározó tényezővé vált az életszínvonal alakulását illetően.

Az agrár-szociálpolitika a 19. század végén és a 20. század elején Magyarországon elsősorban földkérdésként, és mint a szegényparasztság önálló és sikeresen gazdálkodó egzisztenciává fejlesztése jelent meg. Emiatt a témával foglalkozó művek

110 Tólos 1998. 7.

111 Kétségtelen, hogy a kötelező társadalombiztosítás révén az állam nagyobb ellenőrzést tudott megvalósítani a társadalom tagjai felett, ugyanakkor ezzel az állampolgári hovatartozás jelentősége is megnőtt. Az 1891-ben elfogadott törvény problémáiból kiindulva a Kereskedelmi Minisztérium már 1900-ra elkészítette reformtervezetét, melyet azonban az igen gyakori politikai összetűzések miatt 1905-ig fektettek a kormányok. Bódy 2004. 7., 15–16., 23–25.

112 1907. évi XIX. törvény: ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és baleset esetére való biztosításáról. Kötelezően biztosított betegek 1907. XIX. 1–2. §, kötelezően biztosítottak baleset esetére 3–6 §. A mezőgazdasági munkások biztosításáról az 1900: XVI., 1902: XIV. és 1912: VIII. törvény rendelkezett. Ezekben az esetekben azonban csak önálló biztosításról volt szó, nem pedig kötelezőről. Herczeg 1911. 28–31.

113 Az egyes nagyobb vállalati–szakmai alapon szerveződő intézetek közül a legfontosabbak: Magyar Hajózási Betegségi Biztosító Intézet, MÁV Betegségi Biztosító Intézet, Posta Betegségi Biztosító Intézet (9210/1923. M.E. sz. r. hatálya alapján 1924. január 1-től); Dohányjövédéki Országos Betegségi Biztosító Intézet 1928. január 1-től. A baleset- és nyugdíjbiztosítás az OTI-nál történt, azonos jogok, feltételek és szolgáltatások mellett. Bikkal 1943. 46–50.; Vörös 1985. 107., 221., 445.

többsége a falusi lakáskérdésre, a földosztásra, vagy a mezőgazdasági termelési technológia fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A szakmai és politikai diskurzusban a társadalombiztosítás oldaláról túlnyomórészt a kiterjesztést megfogalmazó általános elvi álláspontokkal, illetve a balesetbiztosítás bevezetését méltató megnyilvánulásokkal találkozunk.¹¹⁴ Tallián Béla agrár-szociálpolitikus például önkéntes alapon kívánta bevezetni a betegség-, baleset- és nyugdíjbiztosítást az agrár-munkavállalók számára, mivel a kötelező biztosítás adminisztrációját lehetetlennek tartotta.¹¹⁵

Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna fel a mezőgazdasági népesség szociális problémáinak gyökerét. A századfordulós agrármegmozdulások és a 20. század elejére megváltozott munkaerőpiaci helyzet következtében növekvő falusi munkaerő-felesleg az okok feltárását sürgette. További problémát jelentett, hogy az 1900. évi XVI. tc. alapján létrehozott Országos Gazdasági Munkás és Családpénztár a készpénzhiány, a merev közigazgatási reakció, valamint az agrár-munkavállalók körében kialakult évszázados mentális berögződések és szokások következtében igen nehézkessé, helyenként lehetetlenné vált a kezdetleges társadalombiztosítási szolgáltatás.¹¹⁶

Ezzel kapcsolatban már az első világháború idején igen széles körű társadalompolitikai diskurzus bontakozott ki, átfogó, kötelező mezőgazdasági társadalombiztosítás azonban mégsem jött létre a háború után. A kiscgazda reformelképzelések mellett, melyek elsősorban szintén a földosztásban látták a megoldást, a keresztényszocialisták (Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Giesswein Sándor győri kanonok, Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök) a szociálpolitikát a társadalmi rendszer fenntartójának tartották, ezért az agrárszférában is a szociálpolitika kiterjesztése mellett érveltek, s hosszú távon a szegényparasztok „polgárosítását” szerették volna elérni.¹¹⁷

Czettler Jenő földművelésügyi szakember szerint ehhez nélkülözhetetlen a szociális adatgyűjtés rendszerezítése, a szakoktatás, a közegészségügy korszerűsítése, a földhöz juttatás és a falusi lakásügy fejlesztése.¹¹⁸ 1916-tól maga Prohászka Ottokár is készített terveket, amelyekben a háborúban résztvevő, kiszolgált egykori föld nélküli agrárszegényeket szerette volna kötött kisbirtokokhoz juttatni. Prohászka egyes nagybirtokrészeket haszonbér ellenében örökbérletekké akart átalakítani. Tési birtokán ő maga is végrehajtott földosztást. A püspök 1920-tól a KNEP parlamenti képviselőjeként kívánta érvényre juttatni álláspontját. 1919-ben, a háború lezárultával, ennek szellemében javaslatot tett Csernoch János hercegprímásnak az egyházi nagyjavadalmak felparcellázására és örökbérletek kialakítására.¹¹⁹ A háború tehát elsődlegesen katalizálta a földkérdésről alkotott radikálisabb vélemények megszületését, valamint

114 Összefoglalóan lásd Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914, Pátria Nyomda. Hilscher Rezső például ezzel kapcsolatban a társadalmi szolidaritásra utalt, viszont ő sem fogalmazott meg konkrét javaslatokat. Hilscher 1928. 103–104.; Bódy 2001. 82–83.; Bódy 2004. 15–19.

115 Tallián 1896.

116 Hámori 2006. 29–35.

117 Hámori 2006. 37–39.

118 Lásd még: Czettler 1995. 88–107.

119 Juhász 2009. 41–42.

a kiszolgált katonák, akik a frontról visszatérve általában önálló gazdálkodásból szereztek volna egzisztenciát teremteni, maguk is jórészt a rászoruló réteghez tartoztak.

Ugyanakkor a katolikus egyház nem támogatta a demokratikus programokat. A korban létezett egy megállapodás az állam és az egyház között, mely szerint a politikai katolicizmus nem léphet fel demokratikus programokkal. Részben ez magyarázza, hogy a korai katolikus és keresztényszocialista pártok marginalizálódtak (Katolikus Néppárt 1894; Országos Keresztény Szocialista Párt 1910). Továbbá a katolikus prelátusok számára túl „demokratikusnak” számítottak ezek a világháború idején kidolgozott programok, hiszen a Magyar Katolikus Egyház volt az egyik legnagyobb földbirtokos.

Hivatkozott irodalom:

- Bikkal Dénes: Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon. Budapest, 1943, Danubia Könyvkiadó.
- Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall*, 2. évf. (2001) 5–6. sz. 72–93.
- Bódy Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkásügy Magyarországon a 19. és 20. század fordulóján. *Aetas*, 19. évf. (2004), 1. sz. 5–30.
- Czettler Jenő: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. A Magyar Gazdaszövetségnek Budapesten rendezett II. szociális kurzusán tartott előadása. In: Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek.* Szerk. Tóth Pál Péter. Budapest, 1995, Századvég. 88–107.
- Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika.* Budapest, 1914, Pátria Ny.
- Esping-Andersen, Gosta: *Social Welfare Policy: Comparisons.* In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences.* Amsterdam – New York, 2001, Elsevier. 14481–14495.
- Flora, Peter – Alber, Jens: *Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe.* In: Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J. (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 37–80.
- Flora, Peter – Heidenheimer, Arnold J.: *The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State.* In: Flora, Peter – Arnold J. Heidenheimer (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America.* New Brunswick – London, 1981, Transaction Books. 17–36.
- Gardiner, Juliet – Wenborn, Neil (eds.): *The History Today Companion to British History.* London, 1995, Collins & Brown.
- Glennerster, Howard: *British Social Policy. 1945 to the Present.* Oxford, 2007, Blackwell.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2004, Osiris.

- Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. In: Hámori Péter: „Sze­gények mindig lesznek veletek...” Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Bu­dapest, 2006, PPTE. 29–35.
- Hilscher Rezső: Bevezetés a szociálpolitikába. Budapest, 1928, Szövétnék.
- Juhász Annamária: Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról. Valóság, 52. évf. (2009) 8. sz. 16–45.
- Ritter, Gerhard: Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. München, 1991, Oldenbourg Verlag.
- Stein Kuhnle: The Growth of Social Insurance Programs in Scandinavia: Outside Influences and Internal Forces. In: Flora, P. – Heidenheimer, A. J. (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New York –London, 1981, Transaction Books. 125–150.
- Szikra Dorottya: Modernizáció és társadalombiztosítás a 20. század elején. In: Augusztinovics Mária (szerk.): Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrend­szerről. Budapest, 2000, Közgazdasági Szemle Alapítvány. 11–27.
- Szikra Dorottya: The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the late 19th Century. European Journal of Social Security, Vol. 6. (2004) No. 3. 255–257.
- Tallián Béla: Törvényjavaslatok munkások- és cselédek sorsának betegség, baleset, rokkantság és aggkor esetére való biztosításáról. Budapest, 1896, Pátria Ny.
- Tálos, Emmerich: Sozialstaat – Sozialpolitik. In: Forum Politische Bildung (Hg.): Informationen zur Politischen Bildung. Sozialpolitik im internationalen Vergleich, (1998) No. 14. 5–14.
- Tomka Béla: A jóléti állam Magyarországon és Európában a 20. században. Budapest, 2008, Corvina. 56–57.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009, Osiris.
- Tomka Béla: Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2003, Századvég.
- Vobruba, Georg: Korszerűség, modernizáció, szociálpolitika. Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 2. évf. (1991) 6. sz. 3–11.
- Vörös Károly et al. (szerk.): A magyar állam szervei 1944–1950. I. köt. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi.